

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi - I¹

Ülkü Er²

Doğan Yücel³

Süeda Gül⁴

Emin Osman Uygur⁵

İsmail Yavaş⁶

Metin Aysel⁷

Şükran Salık⁸

Beyza Aydın⁹

Muhammet Akdağ¹⁰

Özet

Tevekkülle alakalı ilk islam düşünürlerinden günümüze kadar kapsamlı ve değerli tanım, açıklama ve çözüm önerileri yapılmıştır. Tevekkülün mertebeleri ve derecelerine dair kimi tasnifler de elde bulunmaktadır. Ancak modern bilimsel bir metodoloji çerçevesi içerisine alınmadığı görülmüştür. Bu noktadan hareketle çalışmada İslam'daki tevekkül meselesine şematik bir modelleme yapılarak nasıl bir çerçeve çizilebilir sorusunun cevabı bulunmaya çalışılmıştır. Nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş olup doküman analizi yapılmıştır. Bu noktadan hareketle ilk İslam düşünürlerinden günümüze kadar öne çıkan çalışma, araştırma ve bulgular derlenmiştir. Tevekkül kavramının İslam tasavvufunda temelde dört

¹ Bu makale Almanya merkezli Association for Psychological and Spiritual Sciences e.V.'nin RPsP-2022-1-01 numaralı projesi kapsamında hazırlanmıştır. Yazarlar projeye gönüllü katılmışlardır.

² MA Candidate, North American University, Dept. Of Mathematics, berraebru@gmail.com

³ Assist. Prof. Dr. Dep. of Oriental Philology, Int. Burch University, dogan.yucel@ibu.edu.ba, ORCID ID: 0000-0001-6240-8886

⁴ English Language Teacher, suedagulapss@gmail.com

⁵ Ph.D. Candidate Dept. of Oriental Philology, Int. Burch University, eminosmanuygurr@gmail.com

⁶ Clinical Psychology, drhulusiy@gmail.com

⁷ Clinical Psychology, metin.aysel@yahoo.de

⁸ Clinical Psychology, sukransalikk@gmail.com

⁹ Clinical Psychology, aydinbeyza369@gmail.com

¹⁰ PhD., Islamic Sciences, Association for Psychological and Spiritual Sciences e.V., m.akdag@apss.eu

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

mertebeli bir yolculuk olduğundan hareketle konu uygun bir çerçeve içerisine alınmaya çalışılmıştır. Ulaşılan bilgiler ışığında çizilen çerçevenin daha anlaşılır kılınması adına matematiksel bir şekil üzerinden modellemeye gidilmiş ve spiral fraktal (deniz kabuğu) şeklinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Şekle dayanak olarak Gülen'in tanımı kullanılmıştır. Çalışmada tevekküle engel olan nedenlerin (duygu ve düşünce davranış boyutlarında) ardından, tevekkülün dört basamaklı mertebeleri alt etmenleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tevekkül, Tevekkül metodolojisi, İslam tasavvufu, tevekkül basamakları.

A Methodological Framework Study on the Concept of Resignation in Islam

Abstract

Comprehensive and valuable definitions, explanations, and solution suggestions have been made from the first Islamic thinkers related to resignation until today. There are also some classifications regarding the stages and steps of resignation. However, it has been observed that it is not included in the framework of a modern scientific methodology. From this point of view, in the study, it has been tried to find the answer to the question of how a framework can be drawn by making a schematic model for the issue of resignation in Islam. The qualitative research method was preferred and document analysis has been done. From this point of view, prominent studies, researches, and findings from the first Islamic thinkers until today have been compiled. Considering that the concept of resignation is basically a four-level journey in Islamic mysticism, the subject has been tried to be included in an appropriate framework. In order to make the drawn frame more understandable in the light of the information obtained, a mathematical model was used and it was decided that the spiral fractal (seashell) shape would be appropriate. Gülen's definition was used as a basis for the figure. In the study, after the reasons that prevent resignation (in the dimensions of emotion and thought and behavior), the four-step levels of resignation are discussed in detail with its sub-factors.

Keywords: Resignation in Islam, Resignation Methodology, Islamic Mysticism, stages of Resignation in Islam.

Giriş

Tevekkülle alakalı ilk islam düşünürlerinden günümüze kadar kapsamlı ve oldukça değerli tanım, açıklama ve çözüm önerileri çalışmaları yapılmıştır. Tevekkül gibi kavramların anlam ve öneminin yeni nesillere aktarılmasında bu çalışmaların oldukça önemli bir faktör olarak etkisi göz ardı edilemez. Tevekkül konusunun din, sosyoloji, psikoloji ve pedagoji ile doğrudan veya dolaylı

meselelerin araştırılmasında ne derece kıymetli ve anlamlı olduğu günümüz dünyasında ortaya çıkan çeşitli problemlerden de anlaşılmaktadır. Peki bu kavram ya da konuları yeni bir azim ve istekle tekrar inceleme ve elde edilen bulgu ve sonuçları ilim dünyasına sunmak insanlığa ne kazandırır? İnsanın geçmişten günümüze bu çalışmalardaki hedefi daha huzurlu ve mutlu bir toplum inşa etmek değil midir? Her yeni araştırma daha önceki çalışmaların inşa ettiği duvarın üzerine birer tuğla ekleyerek ilerler. Bu çalışmada da daha önce yapılan çalışmalar ve ortaya konan eserler gözden geçirilmiştir. Araştırmanın konusuna dair eserlerle ilgili ilk değerlendirme öncelikle bu çalışmaların uygulama ve sonuçlarına göre gözlem yapılarak yani yaşamın içinde tatbik boyutuyla günümüze kadar ulaştığı için de ayrı bir değere sahiptirler. Bilinmektedir ki hemen bütün din ve inançların temelinde tevekkül, tevazu, sabır, irade vb. insani ve içtimai değerlerle (kâmil) insan ve toplum hayatı meydana getirmek ve hedeflerinde ise fert ve toplumun huzur ve mutluluğu vardır.

“Tevekkül kavramına hemen her tasavvuf kaynağında ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir” (Erkaya, 2017, s. 108). Sözlüklerde ise “V-K-L” kökünden çıkan tevekkül birine güvenmek (el-Isfahânî, 2012, s. 1177), bir işi başkasına sipariş edip emanet etmek (Halîl b. Ahmed, t.y., s. IV/12), acizliğinin farkına vararak başkasının himayesine girmek (el-Cevherî, 1990, s. III/43) “ben falanın vekiliyim, onun işlerini ben görüyorum” ve ikincisi “ona güvendim, işlerimi ona teslim ettim” (el-Isfahânî, 2012, s. 1178) anlamlarına gelmektedir. El-Vekîl ismi, Allah’ın isimlerinden biri olup, “kullarına yeten ve kulların rızkını üstlenen” anlamındadır (el-Cevherî, 1990, s. XI/734). Kişinin yapmayı planladığı bir iş için gerekli önlemleri alması ve yapılması gereken tüm çabaları yerine getirip sonucun Allah’ın dilediği gibi olmasını beklemesidir (İbn Manzûr, 1987, s. XI/734). Gülen ise tevekkülü “kalbin Allah’a tam itimad ve güveni, hatta başka güç kaynakları düşüncelerinden rahatsızlık duyması” (2011, s. 137) olarak tanımlamaktadır. Mütevekkil ise sözlükte “tevekkele” fiilinin ism-i fâili olup “acizliğini bilerek işinin görülmesini başkasına havale eden kişi” anlamına geldiğini belirtmiştir (El-Isfahânî, 2012, s. 1178).

Tevekkül bir “hâl veya ruhanî seyr” (Gülen, 2011, s. 137) olduğundan Hz. Peygamberin, sahabelerin ve tabiinin yaşayışında çeşitli örnekler görülmektedir. Ancak tevekkülün müstakil bir hareket haline gelmesi kimi araştırmacılar tarafından “hicri ikinci asrın ikinci yarısında başladığı” kabul edilmektedir (Uludağ, 2012b, s. 110-111). Horasan tasavvuf tarihi açısından özellikle de “tevekkül konusunda önemli bir konuma sahip” olmuştur (Tek, 2016, s. 49). Tokpınar’a göre tevekküle dair “hicri üçüncü asırda birtakım açıklamaların yapıldığı, dördüncü asırdan itibaren ise

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

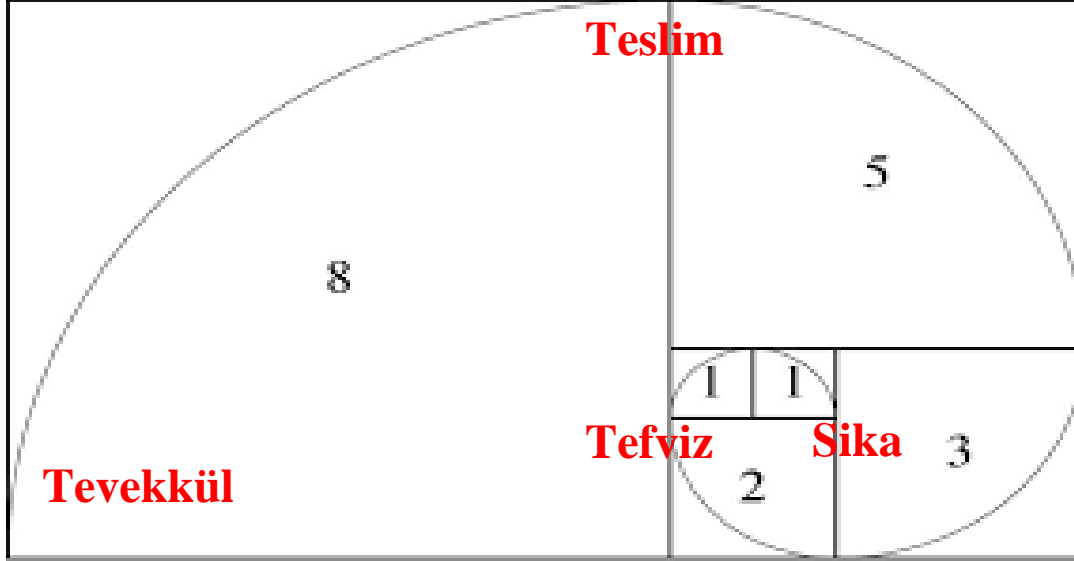
kavram olmaya başladığı” ve “tevekkülün artık tasavvufun temel terimlerinden biri olduğu ise geç dönem çalışmalarında bulunmaktadır” (2009, s. 54). Ancak tevekkül kavramının tarihi gelişimi bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığından ayrıntılı şekilde değinilmemiştir.

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

İlk mutasavvıflardan itibaren tevekkülün mertebeleri ve derecelerine dair kimi tasniflerin yapılmıştır. Ancak tevekküle tam bir bilimsel çerçeve çizilmediği görülmektedir. İslamdaki tevekkül meselesine nasıl bir çerçeve çizilebilir? Çalışmada bu kavrama şematik bir modelleme yapılabilir mi? sorularının cevapları bulunmaya çalışılmıştır. Bu noktada çalışma; tevekkül kavramına toplu bir bakış açısı sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş olup doküman analizi yapılmıştır. Bu noktadan hareketle çalışmada ilk İslam düşünürlerinden günümüze kadar öne çıkan çalışma, araştırma ve bulgular incelenmiştir. Çalışmada hem ilk sufilerin tevekkülle ilgili değerlendirmeleri hem de son dönem yapılan araştırmalardan istifade edilmiştir. Tevekkül kavramının İslam tasavvufunda temelde üç mertebeli bir yolculuk olduğundan hareketle konu uygun bir çerçeve içerisine alınmasına çalışılmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında çizilen çerçevenin daha anlaşılır kılınması adına matematiksel bir şekil üzerinden modellemeye gidilmiş ve bir fraktal (deniz kabuğu) şeklinin uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Şekle dayanak olarak; Gülen’in tevekkülle ilgili “alem-i emir (sadece bir emri ilahi ile işlerin hemen olduğu âlem) durum veya ruh yolculuğunun başlangıcına “tevekkül”, iki adım ilerisine “teslim”, bir tur (düzgün çembersel hareket için periyot cismin hareketine başladığı noktaya tekrar dönmesi (bir devri tamamlaması) için geçen süredir. Bir başka deyişle, cisim bir tam tur atana kadar geçen zamana periyot denir.) ilerisine “tefviz” ve son noktasına da “sika” denir.” (2012, s. 137) ifadesi alınmıştır. Fraktal, parçalanmış ya da kırılmış anlamına gelen Lâtincede fractus kelimesinden gelmiştir. İlk olarak 1975’de Polonya asıllı matematikçi Benoit Mandelbrot tarafından ortaya atıldığı varsayılır. Kendi kendini tekrar eden ama sonsuza kadar küçülen şekilleri, kendine benzer bir cisimde cismi oluşturan parçalar ya da bileşenler cisimler bütününcü inceler (matematikciler.com).

Grafik 1

Fibonacci Spirali Üzerinde Gülen’in Tevekkül Tanımı

Bulgu ve Yorumlar

Tevekküle Mâni Hasletler

Tevekküle ulaşmanın önünde bazı kalbî ve rûhî engellerin bulunduğu Mevlâna Celaleddin Rumi gibi kimi mutasavvıflarca ifade edilmiştir. Sağıroğlu, (2009) *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı* ismiyle hazırladığı yüksek lisans tezinde Mevlana'nın Mesnevisinde tevekküle mâni olarak sekiz madde tespit etmiş ve bunların izahlarını yapmıştır. Bu maddeler; benlik, dünya sevgisi, kibir, haset, hırs ve tama, öfke, tûl-i emel ve kötü ahlakıdır. Şahin (2018, s. 96) ise *Dini bir değer olarak tevekkül yöneliminin psikolojik sebep ve sonuçları üzerine araştırma* başlıklı doktora tezinde tevekküle engel olan nedenleri duygu, düşünce ve davranış boyutlarında ele alarak sınıflandırmıştır. Her iki eser de önemli olduğundan bu noktada ortak bir tasnife gidilmiştir. Şahin'in tasnifi üzerine Sağıroğlu'nun tespitleri de dahil edilmiş ve yeni bir maddelendirme yapılmıştır.

Olumsuz Duygular

a. Kaygı teması stresli olma, panik olma, telaşlı olma vb. ifadelerle birlikte anılmaktadır. Dini yönden kaygıyla başa çıkmanın hedeflerinden biri olan kaygıyı azaltma ve manevi teselli bulma olumlu sonuç almayı destekler şekildedir (Salim, 2017, s. 57). Koenig (2001) din ile ruh ve beden sağlığı ilişkisi üzerine yapılan beş yüz araştırmanın, otuz beşinde bireylerin stres ve kaygı

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

düzeylerinin oldukça düşük olduğunu 2000 yılından önce tespit etmiştir. Sürekli korku, kaygı, güvensizlik içinde olan kişilerin tevekkül sahibi olmayan kişiler olduğu ifade edilmektedir (Tokpınar, 2009, s. 150). Allah'ın kendisi ile birlikte olduğunu düşünen insanın kaygı ve stresinin daha az olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan bazı araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir (Kula, 2002, s. 241).

b. Sabır ile ilgili yürütülen çalışmalarda ruh sağlığına olumlu etkileri olduğu tespit edilmiştir. Bu duyguya sahip olanlarda olumsuz duygu, depresyon düzeyi ve sağlık problemi görülme oranında önemli derecede düşük ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca bazı ileri sosyal özellikler ve değerler ile sabır ilişkisi incelenerek; sabır düzeyi yüksek bireylerin empati ve minnettarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu da gözlemlenmiştir (Schnitker ve Emmons, 2007). Uğur, sabır düzeyi yüksek bireylerin hedef odaklı oldukları için; sabır düzeyi düşük bireylere göre hedeflerine ulaşmak gerektiğinde fazladan çaba harcamaya eğilimli olduklarını gözlemiştir (2015, s. 87). Mevlânâ, sabrın rahatlığın anahtarı olduğunu belirtmektedir (Sağiroğlu, 2009, s. 842)

c. Ümit, gelecekteki olaylarla ilgili olumlu sonuç beklemektir. Ümitsiz insanların diğerlerine göre daha sabırsız ve aceleci oldukları gözlemlenmektedir. Ümit ve sabır insanı mutlu edip, başarılı olmalarını da sağlayan duygulardır (Hökelekli, 2013, s. 123). Emmons'a göre umut; inanç ve iyilikseverlik ile birlikte üç büyük teolojik değerden biri olarak ele alınmaktadır (2013, s. 481).

d. Mevlâna Mesnevi-i Manevisinde tevekküle engel olan unsurlardan olan benlikle (nefs) ilgili bazı tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu tespit ve değerlendirmelerin birkaçı şöyledir; nefsin insanı Allah'a tevekkül ettirmeyen ve aldatan tehlikelerin başında gelmektedir, insana kötülüğü emreden ve insanın içinde bulunan cevher olduğu için şeytandan daha tehlikelidir, nefsin bu aldatıcı yönünden dolayı insanın başı belaya girmektedir. Hatta Mevlâna, tevekküle engel olan nefsin konusunda insanları uyarmakta ve Allah'a tevekkül konusunda bile nefsin insanı aldatabileceğini ifade etmektedir (Sağiroğlu, 2009, s. 157-161).

e. Mevlana'nın Mesnevi-i Manevisine göre tevekküle engel olan unsurlardan bir diğeri de "dünya"dır. Schimmel (1999) *Ben Rüzgarım Sen Ateş* isimli eserinde "dünyayı aç köpeklerin başına toplandığı bir leş olduğu" ve *Ruhum bir kadındır* (2011) isimli kitabında ise "kimi zaman da erkekleri etkisine almak için, kendini süsleyerek dikkat çekmeye çalışan çirkin bir yaşlı kadın olduğu" (2009, s. 163) ifadelerine çalışmasında yer vermiştir. Ayrıca "Mevlâna dünyanın Allah'tan uzaklaştırıcı yönlerine değinmiştir. Dünya yaşamı Mevlana'ya göre ahirete karşı uykuda görülen bir rüya gibidir" (Sağiroğlu, 2009, s. 161-165).

f. Mevlana'ya göre kibir; "Kendini yeterli görmesi, kendi kötü özelliklerini dahi, sadece kendine ait olduğu için güzel görmesidir. Çünkü varlık, insanı adamakıllı sarhoş eder, aklını başından alır. Bizden önce gelen yüzbinlerce taife de varlık sarhoşluğu böyle mahvetmiştir." (Sağiroğlu, 2009, s. 166). "İnsana en zor gelen duygu, diğer insanlara göre ayrıcalıklı olduğu inandığı düşüncesinden ayrılamamasıdır." (Merter, 2007, s. 103). Budak "psikoloji sözlüğünde megalomaniyi (insanın kendine abartılı bir önem, değer, güç vb. atfetmesi, görkemli kuruntu" olarak tanımlayarak; insan psikolojisinde megalomani hastalığının önemli bir yeri olduğunu" belirtmektedir (2000, s. 501).

g. Mevlâna haset duygusunun tedavi edilmesi en zor olan duygulardan biri olduğunu hatırlatarak; haset eden kişi, haset ettiği insanları mutlu görmeye dayanamaz ve onların huzurlarını bozmaya, hasedi hesabına çalışarak onlara sıkıntı vermek istediği sonucunu çıkarır (Sağiroğlu, 2009, s. 177-178).

h. Mevlâna öfkeyi cehennem ateşinin bir tohumuna benzeter ve öfkenin kişiyi cehenneme götüren bir tuzak olduğunu vurgular (Sağiroğlu, 2009, s. 187). Bununla beraber Sağiroğlu, Mevlana'nın Allah için öfkelenmeyi yapıcı bir kızgınlık olarak gördüğünü vurgulayarak; temelinde yine üstünlük isteği bulunan bu duygu tevekkülü engellediğinden dolayı çözüm önerisi olarak "insanın kendisini yetiştirmesi ve öfkeyi Allah'ın istediği yerde ve şekilde kullanması" teklifini sunar (2009, s. 188).

i. Uzun yaşama isteği Mevlana'ya göre şeytani bir istek olduğundan dolayı, insanın ölüme kadar tövbe etmesi gerekir. (Sağiroğlu, 2009, s. 191).

j. Kötü ahlakı tevekküle engel olan ana sebep olarak yazan Sağiroğlu, Mesnevi'de bu konunun "Valinin yola diken ekene 'Yola diktiğini sök' diye emir vermesi" şeklinde anlatıldığını aktarır. Bu hikâyeye göre, insanın kötü huyunu dikene benzeten Mevlâna; onlardan geç kalmadan kurtulma ve kötü arkadaş oldukları konularında uyarır (2009, s. 191-192).

Olumsuz Düşünceler

a. Kendini veya başkalarını suçlamak: Herhangi bir sorunla karşılaştığında insanın kendisini, başkasını ya da sebepleri suçlaması mümkündür. Ama bu suçlamalar kişiyi olumsuz yönde etkileyebilir. Ayrıca bu durum yüklenme hatası olarak da değerlendirilmektedir. Bu tür suçlamalara karşı ise tevekkülü, en büyük kalkan olarak kullanmak mümkündür (Gedik, 2015, s. 209; Şahin, 2018, s. 96).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

b. Razı olmama: Şahin çalışmasında tevekkülle ilgili açıklamalarda razı olmak kavramının sıklıkla kullanıldığını vurgulamaktadır. Tevekkülü, İbrahim Hakkı her durumda kaderine ve hâline razı olma hâli (2003, s. 445), İbn Mesruk ise tecelli eden kaderin hükmüne razı olma (Kelabazi, 2014, s. 153) şeklinde açıklamışlardır. Razı olmama duygusu da bu açıklamaların zıddı olarak düşünülebilir.

b. Karşılık beklemek: Şahin'in (2018) tezinde; tevekkül etmenin karşılığında sonucun istediği gibi olacağını düşünen kişinin, karşılık beklemesi de tevekkül eden birine yakışmayan düşüncelerden olarak tespit edilmiştir.

Olumsuz Davranışlar

a. İsyân Düşüncesi: Kişinin inancındaki Allah'ı kişinin her istediğini yapmak zorunda olan veya Allah'ın buyruklarını yerine getirince Allah'ın da kendisine yardım edeceği, istediklerini yerine getireceği şeklinde benmerkezci yaklaşımlarda, gayret edip çalışan, mücadele eden fakat arzu etmediği sonuçlar ile karşılaşan kişilerde isyan düşüncesi geliştiği görülebilmektedir (Peker, 2012, s. 86; Şahin, 2018, s. 98).

b. Sağıroğlu, Mevlana'nın hırsı "nefsin hoşlandığı her şeyi istemek" şeklinde tanımladığını şu ifadelerle aktarır: "Hırs hepsini ister. Fakat bütün lezzetlerden mahrum olur...". Ayrıca Mevlâna kişinin hayat dengesini bozan bir durum olarak görür ve kişiyi uyarır (2009, s. 181). Hırs duygusu insanda ahlak haline geldiğinde kalbi, asıl hedefini Mevlana'ya göre kaybeder; "Bu duyguları aklımızda ve kalbimizde canlı tutup, isteklerimizi engelleyerek daha hür yaşama hedefine ulaşabiliriz." sonucunu çıkarır (Sağıroğlu, 2009, s. 186).

c. Tevekkül kavramının yanlış yorumlanması nedeniyle ortaya çıkan tembelliği ironik bir şekilde eleştiren Ersoy, *Vaiz Kürsüsünde* isimli şiirinde bunu vurgulamaktadır (2006, s. 243). Ersoy, kader ve tevekkül inançlarının İslamiyetin ilk dönemlerinde dinamizme sebep olurken, sonrasında tam aksi bir şekilde durağanlık ve miskinliğe sebep olduğu tespitini yapar. İslam dünyasındaki gerilemenin arka planında Mehmet Akif'e göre bu anlam sapması etkilidir (Arslan, 2014, s. 11; Beyaz, 2015, s. 96; İmamoğlu, 2016, s. 17).

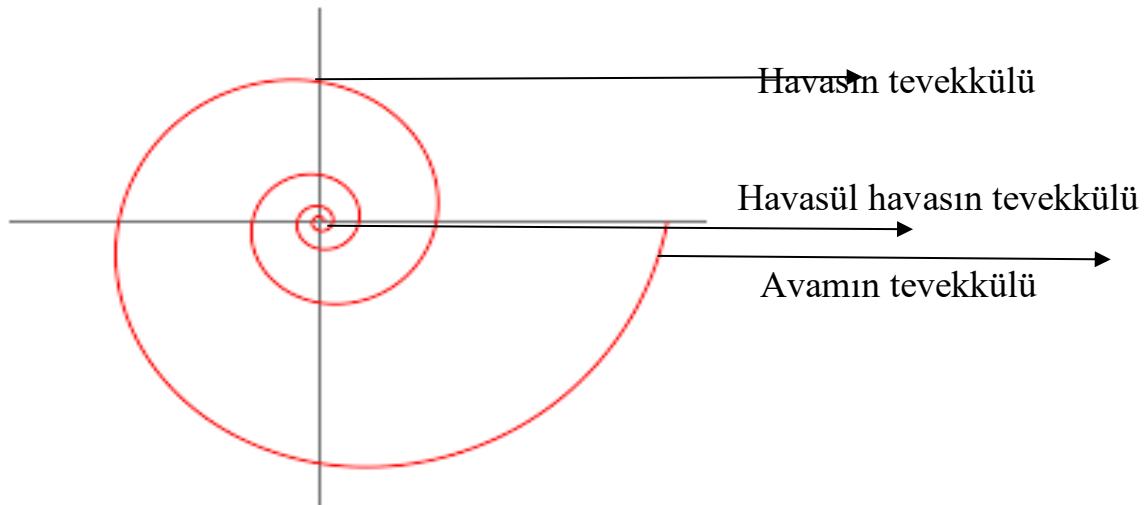
Tevekkülün Mertebeleri

Tevekkülle ilgili isim ve fiiller Kur'an da 70 ayette geçmektedir. Tevekkül ayetlerinde tevekkül eylemi bazen müminlere emir şeklinde, bazen peygamberlerin ve müminlerin ahlâkî davranışları, bazen ise peygamberlerin eğitim metotlarından biri olarak anlatılır (Solmaz, 2006, s. 8). Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında tevekkülün özellikle iman etmekle beraber kullanıldığı saptanmıştır. "Müminler Allah'a tevekkül etsinler" cümlesi Kur'an-ı Kerim'de sekiz yerde, "Tevekkül edenler Allah'a tevekkül etsinler" ifadesi dört yerde, "eğer mümin iseniz Allah'a tevekkül ediniz" şeklindeki ifadesi iki yerde bulunmaktadır. Kavimleriyle olan mücadelelerinde de Peygamberlerin Allah'a tevekkül ettikleri, "Allah'a tevekkül ettim/ettik" ifadeleri on beş yerde geçmektedir (Aydın, 2008, s. 74). İnananların Allah'a tevekkül etmesi gerektiğini vurgulayan ayetler, tevekkülün iman ile ilişkisini, müminlerin inkârcıların zulümlerine direnirken Allah'a tevekkül etmesini isteyen, bu konuda peygamberlerden örnekler veren ayetler de amelle, tutumla bağına ortaya koymaktadır (Çağrı, 2012, s. 1).

Kur'an-ı Kerim'de, tevekkül kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette ise mütevekkil anlamında olduğunu; Allah'ın sıfatı anlamındaki vekil kelimesi ise yirmi dört yerde geçmektedir. Ayrıca Peygamberlerin inkârcılara kefil olmadığı, onların yaptıklarından sorumlu tutulamayacağı bazı ayetlerde, inkârcıların ahirette kendilerini savunacak bir vekillerinin bulunmayacağı ise dört âyette vurgulanmaktadır (Çağrı, 2012, s.1).

Grafik 2

Fibonacci Spirali üzerinde Tevekkülün Mertebeleri

Tablo 1

Mutasavvıf ve Alimlerin Tevekkül Tasnifleri

Gülen	a) Tevekkül	b) Teslim	c) Tefviz	d)Sika
Gazzâlî	a) İman	b) Anneye güvenme	c)Avukata güvenme	d) Gassâla teslim olma
Bediüzzaman	a) İman	b)Tevhid	c)Teslim	d) Tam Tevekkül
İbni arabi	a) Müvekkile karşı vekilin hali	b) Babasının malında çocuğun hali	c) Efendisinin malında köle	a) Gassâl önündeki meyyit
Mevlânâ	a) İman	c) Teslim	b) Tevekkül	d)Rıza
İbrahim Hakkı	a) Tevekkül	c) Sabır	b) Teslim	d)Rıza

Gökcan, (2018) makalesinde tevekkülün, farz ve fazilet olmak üzere de iki kısımda incelendiğini vurgulamaktadır. Farz olan tevekkülün, imana bağlı olduğunu; kadere teslim olmayı ve her şeyin, Allah'ın hükmü ile olduğuna inanmayı gerektirdiği bu durumun, şu ayetlerde açıkça ifade edildiğini açıklamaktadır: “Eğer Mü'min iseniz Allah'a tevekkül edin.” (Mâide 5:56) ve “Eğer Allah'a iman ettiyseniz, O'na tevekkül edin, şayet Müslümansanız böyle yapın.” (Yûnus 10:84). Fazilet olan tevekkül ise, marifet makamındaki kişinin vekil olarak kabul ettiği Allah'ı müşahede etmesinden kaynaklandığını ve bu kişinin, Rabbine ve hakikatlere, aynel yakîn olarak baktığını Mekki'den (s. II/10) aktarmaktadır. Mekki'nin, yaptığı bu derecelendirmeyi Gökcan, Sülemî'nin (1999) yaptığı derecelendirmenin ilk iki kademesine benzetmektedir. Farz olan tevekkülü, mü'minin tevekkülü ile, fazilet olan tevekkülü ise havasın tevekkülü ile eşleştirmektedir (2018, s. 16).

Tevekkülün bu üç derecesinin birbiriyle bağlantısı olduğunu söyleyen Gökcan; şikâyeti terk etmeyen kimsenin kismete razı olmayacağı gibi, kismete razı olmayan kimsenin de muhabbet ehli olamayacağını ifade etmektedir. Üçüncü derecedeki muhabbet ehli hem şikâyeti terk eden hem de kismete razı olan kimsedir. Her derece, kendinden sonraki dereceye basamak teşkil etmekle birlikte farklı anlamlar da taşımaktadır. Birinci derece olan şikâyeti terk etmek, sabrın özelliğidir.

Sabır, Ahmed el-Âyid ve diğerlerine göre (Gökcan, 2018, s. 717) şikâyetçi olmaksızın sükûnetle beklemek, tahammül etmek ve nefse hâkim olmak anlamlarına geldiğini Gökcan aktarmaktadır (2018, s. 21). İkinci derece kısmete rızadır. Kuşeyrî, Er-Risâletü'l- Kuşeyriyye eserinde rızayı, kızmak ve hoşlanmamak kelimelerinin zıttı şeklinde açıklayarak; hoşnut ve memnun olmak anlamlarına gelmediğini vurgulamaktadır (2016, s.183). Tevekkülde en yüksek derece olarak görülen muhabbet, peygamberlerin tevekkülü olarak isimlendirilmektedir. Hz. Muhammed'in, Habibullah sıfatı ve Hz. İbrahim'in Halilullah sıfatı, bu derecelendirmenin sıhhatine işaret etmektedir. Peygamberler, Allah sevgisinin en yüksek olduğu kimselerdir. Onlardaki muhabbet, Allah hakkındaki marifetlerinin ve yakînî imanlarının neticesi sonucu olduğunun altını çizmektedir (Gökcan, 2018, s. 22).

Demirdaş, makalesinde Serrâc ve Gazâli'ye göre (ö.505:1111) tevekkülün üç derecesi olduğunu ifade etmektedir. Bütün müminlerde bulunan avamın tevekkülü, müminlerden özel bir sınıf olan havassın tevekkülü ve çok özel bir zümreye özgü bulunan ehassü'l-havassın tevekkülü şeklinde sıralanır (Mâide 5:11). "Müminler yalnızca Allah'a tevekkül etsinler." ayeti avamın, "Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkül etsinler." (İbrâhim 14:12) ayeti havassın, "Kim Allah'a tevekkül ederse O, ona kâfidir." (Talâk 65:3) ayeti ise havassül havassın tevekkülünü anlatır (2019, s. 5). Bu ruhani yolculukta tevekkül başlangıç, teslimiyet tevekkülün sonucu, tevekkülün ürünü ise tefvizdir (Gülen, 2011, s. 137). İman ve tevekküle dair Bediüzzaman'ın yaptığı sıralamaya göre; iman tevhidi, tevhid teslimi, teslim tevekkülü, tevekkül saadeti dareyni gerektirir (1995, s. 314).

Üstteki ifadelerden de anlaşılacağı üzere mutasavvıflar tevekkülü farklı ifadelerle anlatmalarına rağmen yaptıkları tasniflerin bugüne kadar temelde aynı kaldığı görülmektedir.

Bu derece veya mertebeleri şu şekilde kategorize etmek mümkündür;

- a. Avamın tevekkülü.
- b. Havassın (Nefsten ve iradeden fâni olanların) tevekkülü.
- c. Havassu'l-havassın (Şikâyeti terk edenlerin, kısmete rıza gösterenlerin ve muhabbet ehlinin) tevekkülü.

a) Avamın Tevekkülü

Avamın tevekkülünde ferdin kulluğu yapıp, Allah'ın yeterli olduğuna inanarak şükretmesi ve vermediğine de sabretmesi esastır (Serrâc, 1960, s. 78). Gökcan, makalesinde avamın tevekkülünü

avukata güvenmeye benzetmiştir. Kişinin birinci derecedeki hali, Allah'ın kefillik ve inayetine olan güveninin tıpkı müvekkilin vekiline/avukatına duyduğu güven hali gibidir. Hidayet, kuvvet, fesahat ve merhamet gibi özellikler vekilde zirvede olmalıdır. Allah'tan başka yardım ve merhamet eden olmadığına bir kimse inanırsa sadece Allah'a tevekkül ederek başkasına yönelmez (2018, s. 18).

b) Havassın Tevekkülü (Nefsten ve İradeden Fâni Olanların)

Gazali'nin ikinci derecedeki tevekkülü anneye güvenmeye benzettiğini belirten Gökcan; kalbiyle ve fiiliyle, çocuğun annesine güvendiği gibi Allah'a güven ve O'nu yeterli gören kişinin tam olarak tevekkül etmiş olacağını vurgular. Çocuk, annesinden başkasına güvenmez ve sığınmaz. Annesini gördüğünde eteğine yapışır, görmediğinde de “anneciğim” diyerek bağırır ve ondan yardım ister. Annesinin kefaletine ve şefkatine güvenir. Kim ki, kalbiyle ve fiiliyle, çocuğun annesine güvendiği gibi Allah'a güvenir ve O'nu yeterli görürse hakkıyla tevekkül etmiş olur (2018, s. 18).

Şahin'e göre birinci ve ikinci derece arasındaki farkı Gazali şu şekilde açıklamaktadır;

“Bu derece ile birinci derece arasındaki fark, bu şahsın tevekkül sahibi oluşudur. Tevekkül hususunda, Allah'a güvende fani olmuştur; zira kalbi ne tevekküle ne de tevekkülün hakikatine iltifat etmez. Sadece kendisine tevekkül edilen Allah'a iltifat eder. Bu bakımdan kalbinde kendisine tevekkül edilenden başkasına yer kalmamıştır. Birincisine gelince o, tekellüf ve çalışma ile tevekkül eder olmuştur. Tevekkülünde fani olmamıştır; zira tevekkülüne bakar, onu sezer. Bu ise, bir olduğu halde kendisine tevekkül edilene düşünmekten uzaklaştıran bir meşguliyettir.” (2018, s. 16).

Şahin, dua ve isteği bu derecede de bırakmamak gerektiğini de söylemektedir (2018, s. 16).

Üçüncü derece, derecelerin en yücesi olduğunu belirten Şahin; kişinin Allah'ın huzurunda ölü, yıkayıcısının elindeki ölü gibi olmasına benzetmektedir. Bu derecenin gelecekte üzerinde cereyan edecek olanı bekleyen kişi ve çocuktan ayrıldığını vurgulayan Şahin, Gazali'nin burada da çocuk örneğini verdiğini ifade etmekte ve bu derecede ki kişiyi şu benzetmelerle açıklamaktadır:

“Kişi ağlamasa dahi annesinin kendisini bulacağını, süt istemese dahi annesinin kendiliğinden ona süt içireceğini bilen çocuk gibidir. Tevekkülün bu makamında Allah'ın kendisine istediğinden daha iyisini vereceğine imandan ötürü istemenin, dua etmenin terk edilmesi vardır. Gazali'ye göre bu derecenin varlığı çok az ve zordur. Aynı zamanda bu makam gelip geçicidir, çünkü kalbin tabiatında sebeplerin mülahasasına yayılmak vardır. İkinci ve üçüncü makamlar en zorlarıdır. Birinci makam ise daha kolaydır” (2018, s. 16).

Gökcan, Mekki'nin (s. II/10) marifet arttıkça yakînin de artacağını ifade etmesinden marifeti ve yakîni üstün olan kimsenin dolayısıyla tevekkül derecesinin de daha yüksek olacağını söylemektedir. Bu bakımdan havasın tevekküldeki derecesinin avamdan daha üstün olduğunu vurgulayan Gökcan; havas içerisindeki kimselerin marifet ve yakîn seviyesinde farklılıklar olabileceği için; havastan olan kimselerin tevekkül derecelerinde de farklılıklar olacağını altını çizmektedir. Bu durum, havassu'l-havas'tan olan kimselerin tevekkül derecesinin daha da yüksek olacağını göstermektedir (2018, s. 15).

c) Havassul Havasın (Şikâyeti Terk Edenlerin, Kısmete Rıza Gösterenlerin ve Muhabbet Ehlinin Tevekkülü) Tevekkülü

Sülemi (ö. 258/871) tevekkülü; şikâyeti terk etmek, kısmete rıza ve muhabbet olmak üzere üç derecesi olduğunu; bu derecelerin birincisinin salihlerin, ikincisinin ebrarın, üçüncüsünün de Peygamberlerin tevekkülü olarak açıklar (1999, s. 40). Sühreverdî ise; “Şikâyeti terk etmeden rıza sahibi olmak zaten mümkün değildir. Hz. Ali, “Kim rıza yaygısı/sergisi üzerine oturursa (rıza halinde olursa), kendisine ebediyen bir sıkıntı ulaşmaz. Kim de devamlı olarak neden, niçin? şeklinde ilâhî hüküm ve tecelliler hakkında sual sorma derdine düşmüşse, o da hiçbir şekilde Allah'tan razı olamaz.” (t.y., s. II/294). Tevekkülde en yüksek derece olarak görülen muhabbet, peygamberlerin tevekkülü olarak isimlendirilmektedir (Gökcan, 2018, s. 22). Hz. Muhammed'in, Habibullah sıfatı ve Hz. İbrahim'in Halilullah sıfatının bu derecelendirmenin sıhhatine işaret ettiğini vurgulayan Gökcan; “Peygamberler, Allah sevgisinin en yüksek olduğu kimselerdir. Onlardaki muhabbet, Allah hakkındaki marifetlerinin ve yakînî imanlarının neticesidir” demektedir (2018, s. 22).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

Şahin, bilgi ve güvenle üçüncü derecedeki kimsenin, duayı ve istemeyi terk etmesinin Gazali'ye göre caiz olduğunu söyleyerek; bu makamın ona göre varlığının çok az, zor ve gelip geçici olduğunu vurgular. Çünkü kalbin tabiatında sebepleri düşünmek vardır. Birinci makam, daha kolayken ikinci ve üçüncü makamlar en zorlarıdır (2018, s. 31).

Tasavvufta tevekkül makalesinde Gökcan, mütevekkillerin, tevekkül hallerindeki farklılıkları İbn Arabî'nin (s. III/301), şu şekilde ifade ettiğini söylemektedir: “Bu makamla nitelenenlerin bir kısmı; Allah'ın önünde, “gassâl önündeki meyyit” gibidir. Yıkayıcı (gassâl), onu dilediği gibi çevirir ve o itiraz etmez. Onlardan bir kısmının hali; efendisinin malında kölenin hali gibidir. Onlardan bir kısmının hali, babasının malında çocuğun hali gibidir. Onlardan bir kısmının hâli de müvekkile karşı vekilin hali gibidir.” (2018, s. 19).

Birinci Durak Tevekküle Giriş ve Teslime Ulaşma Basamakları

İman ve Tevhid

Aydın, (2008) “Kur'an'da irade-azm ve tevekkül” başlıklı makalesinde imanda tevekkül önemli olduğu için Kur'ân'da tevekkül konusunun altmış sekiz kere dile getirildiğini yazmaktadır. Tevekkülden bu kadar çok bahsedilmesinin nedeni; tevekkülün mümin için çok lüzumlu olması ve müminin mutlaka Allah'a tevekkül etmesinin gerekliliğidir. Bu nedenler, tevekkülün imânın ayrılmaz bir özelliği olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifade şekilleri bize imânın asıl büyüklüğünün tevekkül boyutunda gerçekleştiğini ve imân büyüklüğünün bu boyutta açığa çıktığını ima etmektedir. Bu yönünün gerçek imânla ayrılmaz boyutundan dolayı İslâm literatüründe sürekli tevekkül imânla birlikte vurgulanmaktadır (Aydın, 2008, s. 16-17). Böylesine bir imân seviyesinin getirisini şu ayetler açıklamaktadır: “...Azmedince (karar verince) de Allah'a tevekkül et (dayan); çünkü Allah kendisine tevekkül edenleri (dayanıp güvenenleri) sever.” (Âl-i İmrân 3:159) ve “...Kim Allah'a tevekkül ederse (güvenirse) O, ona yeter. Allah, emrini yerine getirendir. Allah her şey için bir ölçü (bir sınır, bir kanun) koymuştur.” (Talak 65:3) (Aydın, 2008, s. 17).

Tevekkül iman ilişkisi adlı çalışmasında Şen, (2019) Yusuf suresinin 66-67. âyetlerinde Hz. Yakub'un (A.S.) tevhid inancındaki kararlılığının tevekküle yansımalarının şu ayetlerde açıkça gösterildiğini ifade eder “Babaları, “Kuşatılıp çaresiz durumda kalmanız hariç, onu bana geri getireceğinize dair Allah adına sağlam bir söz vermedikçe, onu sizinle göndermeyeceğim” dedi.

Ona güvencelerini verdiklerinde, “Allah söylediklerimize vekildir” dedi. Sonra da “Ey oğullarım! Bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah’tan gelecek hiçbir şeyi sizden uzaklaştıramam. Hüküm ancak Allah’ındır. Ben O’na tevekkül ettim. Tevekkül edenler de yalnız O’na tevekkül etsinler.” (Yûsuf 12:66-67).

Gazâlî’nin tevekkül anlayışını açıklarken Şahin çalışmasında onu tevhid ile ilişkilendirdiğini ve tasavvufi bir yaklaşımla ilim, hal ve amelden oluşan yerleşik tutum olarak görüp, bu doğrultuda açıklamalarda bulunduğunu yazmaktadır. Yine Şahin Gazali’ye göre (2014, s. 450-451) tevekkülün aslının iman olduğunu, tevekkülün ve her şeyin sağlayıcısı ve yaratıcısının Allah olduğu inancına dayandığını söylemektedir (2018, s. 14). Bu anlamda düşündüğümüzde şu üç ayet örnek verilebilir: “Ey iman edenler! Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da Allah (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allah’a karşı gelmekten sakının. Müminler yalnız Allah’a tevekkül etsinler.” (Mâide 5:11) ve “...Eğer müminler iseniz yalnızca Allah’a tevekkül edin.” (Maide 5:23) gerçek anlamda imana sahip olmak için tevekkül sahibi olmamız gerektiği sonucunu çıkarabiliriz. “De ki: “Bu mükâfat, iman edenler ve Rablerine dayanıp güvenenler içindir. Sizi imana dâvet ettiğimiz İlah, Rahmandır. Biz O’na iman ettik. O’na dayandık. (Tevekkül) Kimin kesin bir yanlışlık içinde olduğunu yakında öğrenirsiniz.” (Hud 11:12). Şahin şu ayetlerde emir kipiyle tevekkülün emredildiğini yazmaktadır: “Sen, asla ölmeyen ve daima diri olan Allah’a tevekkül et ve O’nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarından onun haberdar olması yeter” (El-Furkan 25:58), “Sen, O güçlü ve üstün, esirgeyici olan Allah’a tevekkül et (eş-Şuara, 26:217)”, “Sen, artık Allah’a tevekkül et; çünkü apaçık olan hak üzerindesin (en-Neml, 27:79)”, “Allah’a tevekkül et; vekil olarak Allah yeter” (el-Ahzab 33:3) (Şahin, 2018, s. 25).

“(Allah,) O doğunun da batının da Rabbidir. O’ndan başka İlah yoktur. O halde sen de yalnız O’nun himayesine sığın, yalnız O’na güven.” (Müzzemmil 73:9); “Belki de sen (müşriklerin) «Ona (gökten) bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi! demelerinden ötürü sana vahy olunan ayetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır. (İyi bil ki) sen ancak bir uyarıcısın. Allah her şeye vekildir” (Hud,11:12). Kur’an’ı kerimde müminlerin özellikleri şu ayetlerde anlatılmaktadır: “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.” (Enfal 8:2), “De ki: Allah’ın bizim için yazdıkları dışında, bize kesinlikle hiçbir şey isabet etmez. O bizim mevlamızdır. Ve mü’minler

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler" (Tevbe 9:51). "Allah; O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse mü'minler (yalnızca) Allah'a tevekkül etsinler" (Teğabün 64:13) bu ayette ise inananların Allah'a tevekkül etmeleri dolaylı olarak emredilmektedir. Tevekkülle ilgili âyetler incelendiğinde, âyetlerin öncelikle iman-tevekkül ve tevhid-tevekkül ilişkisinden bahsedildiği görülmektedir. Solmaz'a (2006) göre, bu âyetlerde tevekkül fiili, bazen müminlere emir şeklinde, bazen peygamberlerin ve müminlerin ahlâkî davranışları şeklinde, bazen de peygamberlerin eğitim metotlarından biri olarak bahsedilmektedir. Kur'an'ı kerimden iman-tevekkül ilişkisiyle alakalı; "Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah'a iman etmişseniz, eğer O'na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O'na tevekkül edin. Onlar da şöyle dediler: Biz yalnız Allah'a tevekkül ettik. Ey Rabbimiz, bizi zalimler topluluğunun baskı ve şiddetine maruz bırakma!" (Yunus 10:84-85); Tevekküldeki güvene dair; "Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter." (Nisa 4:132); koruyan ve yöneten olarak Allah yeter." (Nisa, 4:171), De ki: "O benim Rabbimdir. O'ndan başka tanrı yoktur. O'na dayandım, tevbem ve dönüşüm yalnız O'nadır (Rad 13:30) ayetleri örnek verilebilir.

"Allah, kendisine iman eden kullarından inançlarının bir gereği olarak mutlaka tevekkül inancına sahip olmalarını ister tespitinde bulunarak" O "...De ki: Allah bana yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler." (Zümer 39:38) ayetinde söylendiği gibi tevekkül yalnızca tek ilah olan Allah'a yönelik olması gerektiğini vurgulanmaktadır. Ayrıca Solmaz, Allah'ın (Âl-i İmrân 3:122; Âl-i İmrân 3:160; Maide 5:11; Maide 5:23; Enfâl 8:2; İbrahim 14:11; Yunus 10:84; Nahl 16:99; Şûra 42:36; Mücadele 58:10; Mülk 67:29) ayetlerinde tevekkülü emir şeklinde zikrettiğini ve bu emri imana şart olarak ifade ettiğini söylemektedir. Bu ayet-i kerimelerdeki tevekkülü aynı zamanda iman gereği olarak görerek; "kişide tevekkülün varlığı, iman varlığına; tevekkülün yokluğu ise, iman olmadığına işarettir." çıkarımında bulunmuştur (2006, s. 26).

Gazalî, (1979) tevekkülü kalbin hallerinden bir hal olarak nitelendirdiğini ve iman neticesinin tevekkül olduğunu belirtir. Gazalî'ye göre iki çeşit iman vardır; birincisi tevhide, diğeri ise, Allah'ın yaratıcı, rızık verici, eşyanın sahibi, lütuf, merhamet ve hikmet sahibi olmasına inanmaktır (1979, II/8869). Burada Solmaz, iman ve tevekkül arasında iki fiilin de kalbî bir eylem olması yönü ile ilişki kurarak; iman başlangıcının tevhide olan iman olduğunu söylemektedir (2006, s. 27-28). Solmaz, (2006) "(Ey Muhammed) Eğer yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O'ndan başka ilâh yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce arşın sahibidir." (Tevbe 9:129) ayetini ve (Ahzâb 33:48; İsrâ 17:2; Rad 13:30; En'âm 6:102; Hûd 11:12; Teğabün 64:13;

Müzzemmil 73:9) vb. ayetlerin de tevekkül-tevhid ile ilişkili ayetler olduğunu belirtmektedir. Gökcan, İbn Arabî'ye göre (1999. s. 300) tevekkülün; “ilmin değil imanın, âlimlerin değil, mü'minlerin özelliği olduğunu ve âlimlerin tevekkül sahibi olmalarının ancak inanmalarına bağlı olduğunu” aktarmaktadır (2018, s. 9).

İmanın hayatın her anını içeren bir çalışma tasarısı gerektirdiğinden; bir defa olan ve daha ilerisi olmayan durağan bir davranış olmayıp, tam tersi sürekli gelişen hareketli bir süreçtir (Hökelekli, 2005, s. 181). Tevhid seviyesinde, böyle bir iman içinde yer alan güven duygusu Mevlana'ya göre tevekkül halinin en önemli alt basamağını oluşturmaktadır (Sağiroğlu, 2009, s. 59).

Tevekkül, tevhid ve iman ilişkisi şu hadisi şerifte görülebilir:

“Ey Ebû Hureyre! Allah'tan başka hiçbir şeye ümit bağlama. Allah'a tevekkül eyle. Bir arzun varsa Allah'tan iste. Allah Teâlâ'nın âdet-i İlâhiyyesi (işi, kânunu) şöyledir ki; herşeyi bir sebep altında yaratır. Bir iş için sebebine yapışmak ve sonra Allah Teâlâ'nın yaratmasını beklemek lâzımdır. Tevekkül de bundan ibârettir. Yararlı işler görmekte acele ediniz. Zira yakın bir gelecekte karanlık geceler gibi birtakım fitneler ortalığı kaplayacaktır. O zamanda insan, mü'min olarak sabahlar, kâfir olarak geceler; mü'min olarak geceler, kâfir olarak sabahlar. Dinini küçük bir dünyalığa satar.” (Müslim, İman 186; Tirmizî, Fiten 30, Zühd 3; İbn Mâce, İkame 78).

İbadet

Demirdaş “tevekkülü tabiatüstü varlığa güvenmek” olarak açıklar (2019, s. 8). Demirdaş, sûfilere göre tevekkülü Kelâbâzî'nin (1413/1993, s. 119) şu şekilde tarif ettiğini de aktarır: “Tevekkül, bedeni kulluk hizmetine vermek, kalbi Rab ile ilgilendirmek ve kifayet miktarı rızık ile tatmin olmak”tır (2019, s. 8). Tevekkül ve ibadetin birbiriyle ilişkili kavramlar olduğunu söyleyen Demirdaş Kur'an'da birçok yerde beraberce zikredilmesini delil göstererek; şu ayetleri örnek vermektedir, (Fâtiha 1:5; Hûd 11:88; Yûnus 10:123; Ra'd 13:30; Mümtehine 60:4 ve Müzzemmil 73:8-9) (2019, s. 8).

Mevlana'ya göre; tevekkül anlayışına sahip bir insan ne ameliyle gururlanıp kibre kapılacağını ne de ümitsizliğe düşeceğini; insanın kendini kurtaracak amelin sadece Allah'ın rahmeti olduğunu bilmesinin gerekliliğinin altını çizmektedir (Sağiroğlu, 2009, s. 130). Ayrıca “Kişi her zaman

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

ibadetleri konusunda gevşeklik göstermeyip, kaydedilen amellerinin karşılığının ahirette verileceğinden şüphe etmeyerek; sadece Allah rızası için ibadetlerini yapıp, kalp kırmamalıdır” (Sağiroğlu, 2009, s. 130).

Dodurgalı’ya göre eğitimde ödülün bir teşvik unsuru ve insanı yönlendiren mükemmel bir uyarıcıdır (1998, s. 176). Ayrıca Dodurgalı *Ailede Çocuğun Din Eğitimi* kitabında ise; kişinin davranışlarına, aynısı ile veya daha fazlasıyla karşılık vermek, davranışların alışkanlık haline geldiğini söylemektedir (1998, s. 176). Solmaz, tezinde tevekkülün ahiret ödülünü kazanmaya sebep olduğunu ve tevekkül eden kimselerin şeytanın etkisine kapalı kalacağını yazarak; eğitim ve öğretimde önemli bir yere sahip olan ödül ve ceza kavramını Allah’ın, tevekkül edenlerin karşılığında mükâfatlandırılacaklarını belirtmiştir; “Kuran’daki bu yöntemi, bizlerinde aynı şekilde gerek tevekkülün öğretiminde gerekse diğer dinî kavramların öğretiminde ödülün davranışı pekiştirici özelliğinden dolayı, ibadetlerin öğretimi ve hayata geçirilmesinde kullanabiliriz” (2006, s. 64). Tevekkülün ahirette ödülü getiren bir ibadet olduğu ayet şudur; “Size verilen şey, yalnızca dünya hayatının geçimliğidir. Allah’ın yanında bulunanlar ise daha iyi ve daha süreklidir. Bu mükâfat iman edenler ve Rablerine dayanıp güvenenler içindir” (Şûra 42:36).

Tevekkül ve ibadet ilişkisi ile ilgili aşağıdaki ayet ve hadisler de örnek verilebilir: “İbrâhim'de ve onunla beraber olanlarda size güzel bir örnek vardır: Hani onlar hemşehrilerine şöyle demişlerdi: Bizim ne sizinle ne de Allah'tan başka ibadet ettiğiniz şeriklerinizle hiçbir ilişkimiz kalmamıştır. Siz Allah'ın tek İlah olduğuna inanmadıkça, biz sizi redde diyor, bizimle sizin aranızda ebedi olarak düşmanlık ve nefret meydana geldiğini ilan ediyoruz. Ne var ki İbrâhim'in babasına: "Senin için Rabbimden af dileyeceğim. Bununla beraber, Allah'ın senin hakkında dilediği hiçbir şeyi önlemem mümkün değildir." demesi başka. Onun ve beraberinde olanların duası şudur: "Ey Yüce Rabbimiz! Yalnız sana güvenip dayandık, sana yöneldik ve sonunda da senin huzuruna varacağız.” (Mümtehine 60:4); “Sen, asla ölmeyen ve daima diri olan Allah’a tevekkül et ve O’nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarından onun haberdar olması yeter” (Furkan 25:58); “Dünyada zâhidlik, helâl olanı haram etmek veya malı ziyân etmekle olmaz. Gerçek zâhidlik, Allah’ın elinde olana, kendi elinde olandan daha çok güvenmen ve bir müsîbete düştüğün zaman getireceği sevabı sebebiyle, onun devamına rağbet göstermendir.” (Tirmizî, Zühd 29, hadis no: 2341; İbn Mâce, Zühd 1, hadis no: 4100).

Güven

Dinler ve inanç sistemlerinin genellikle kutsal güce inanmayı ve güvenmeyi emrettiğini veya önerdiğini belirten Tokpınar; Allah'a dayanma inancının bütün ilahi dinlerde görüldüğünün altını çizmektedir. Ancak bu güvenin adı İslam'daki gibi tevekkül olarak adlandırılmamıştır (2009, s. 30). Şahin ise, ilahi dinlerde yaratıcıya güvenme ile ilgili tavsiyeler, emirler olduğunu vurgulayarak tevekkülle ilgi olarak Zebur'da ve İncil'deki şu emir ve tavsiyelerin altını çizmektedir: "Ey İsrail halkı, Rabb'e güven; O'dur yardımcınız ve kalkanınız." (Mezmurlar 115:9). Yine Zebur'un başka bir bölümünde "Bazıları savaş arabalarına, bazıları atlarına güvenir; biz ise Tanrımız Rabb'e güveniriz. Onlar çöküyor, düşüyorlar; biz ise kalkıyor, dimdik duruyoruz." (Mezmurlar 20:7-8) denmektedir. Hz. İsa insanlara rızık konusunda endişelenmemelerini, bu konuda Tanrıya güvenmelerini söylemektedir İncil'de (Matta 6:25-34). Bu ifadelerde ilahi dinlerdeki yaratıcıya güvenme ile ilgili tavsiyeler, emirler dikkat çekmektedir (2018, s. 14). Kara, "İslam inancında her işin gerçek yaratıcısı, tüm eylemlerin kaynağı Allah'tır. O'nun dilemesi dışında kendiliğinden hiçbir şey ortaya çıkamaz." diyerek bu açılardan tevekkülün bir anlamda tevhid olduğunu ve Allah'tan başkasına güvenin şirk kavramı içerisinde yer alacağını söylemektedir (2013, s. 43).

Şahin, (2018) güvenin psikoloji literatüründe de temel kavramlardan biri olduğunu kabul eder. Erikson sekiz gelişim aşamasından ilkinin güven duygusu ile ilgili olduğunu yazmaktadır (1993, s. 247). Ona göre yaşamın ilk bir-iki yılında yeteri kadar ilgi ve sevgi gören, gereksinimleri karşılanan bebekler, temel güven duygusunu oluştururlar (Erikson, 1993, s. 165). Şahin, Burger'den (2006, s. 432-433) Maslow'un (1943, s. 377) ihtiyaçlar hiyerarşisinde fizyolojik gereksinimlerden sonra güven gereksinimine dikkat çekerek; bu basamakta emniyet, istikrar, korunma, yapı ve düzen, korku ve karmaşadan kurtulma gereksinimlerinin baskınlığını aktarmaktadır (2018, s. 38). Şu ayetlerde inananların Allah'a tevekkül etmeleri gerekliliği gözler önüne serilmektedir: "Ey iman edenler, Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın; hani bir topluluk size ellerini uzatmaya yeltenmişti de, (Allah) onların ellerini sizlerden geri püskürtmüştü. Allah'tan korkup sakının. Mü'minler yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler (Maide 5:11). Yazır, "Allah; O'ndan başka ilah yoktur. Öyleyse mü'minler (yalnızca) Allah'a tevekkül etsinler (et-Teğabün 64:13)" ve "...Eğer müminler iseniz yalnızca Allah'a tevekkül edin." (Maide 5:23) ayetlerini "Müslümanlara, Allah'ın koruma ve nimeti hatırlatılarak; sadece Allah'a güvenmeleri istenmiştir." şeklinde izah etmiştir (1971, s. 282-283). Gökcan "Allah'a güvenmek ve tevekkül

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

etmek, O'nun sevgisine ve yardımına kavuşmaya sebep olur" şeklindeki açıklamasında, Gazâlî'nin "Kararını verdiğin zaman artık Allah'a dayan/tevekkül et. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri/tevekkül edenleri sever." (Âl-i İmrân 3:159) ayetine istinaden tevekkülün, Allah sevgisi ile şereflendiren ve O'nun desteği ile müjdeleyen çok yüce bir makam olduğunu söylemiştir (2018, s. 28).

Müminlerin her olayda ve her işte güven duygusu ile yardımı sadece Allah'tan beklemeleri gerekir (Tonbul, 2017, s. 8). O'nun yardımını alanların, zorlukların üstesinden gelerek ve bu zorluklar hayatlarını etkilemeyeceğinden her zaman Allah'a tevekkül etmeleri gerektiğini bildiren şu ayetler örnek verilebilir: "Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Müminler, ancak Allah'a tevekkül etsinler." (Al-i İmran 3:160), "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbiniz dosdoğru bir yol üzerindedir." (Hud 11:56), "Şuayb şöyle dedi: "Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbinizden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!... Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımı iledir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum." (Hud 11:88), "Göklerin ve yerin gaybı (sırrı) yalnız Allah'a aittir. Her iş O'na döndürülür. Öyle ise O'na kulluk et ve O'na dayan! Rabbin yaptıklarımızdan gafil değildir." (Hud 11:123), "Benden başkasını dayanılıp güvenilen bir Rab edinmeyin" (İsra 17:2).

Allah'ın âyetlerini duyduğunda imanı artan ve Allah'tan başkasına güvenmeyen kişiler, şu ayetlerden yola çıkılarak tevekkül sahibi bir mümin olarak nitelendirilmektedir; "Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O'nun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler." (Enfal 8:2), "Ve hani sizden iki bölük, Allah da kendilerinin yardımcılarını olduğu halde, korkarak geri çekilmeye yeltenmişlerdi. Halbuki müminlere düşen, yalnız Allah'a dayanıp güvenmeleridir." (Al-i İmran 3:122).

"Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter." (Nisa 4:132; Ahzâb 33:48; İsra 17:54; İsra 17:65-68; Nisa 4:109; Enam 6:66-107 vd. ayetlerden Allah Teala vekil olarak kendisinin yeteceğini buyurmaktadır. "Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine "İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun" dediklerinde, bu söz onların imanlarını artırdı ve

“Allah bize yeter, O ne güzel vekildir! dediler.” (Al-i İmran 3:173) ayetini Ebussuûd Efendi şöyle izah etmektedir:

“Bedir savaşında müşrik ordularının sayısı bin civarındayken Müslümanların sayısı üç yüz civarında idi. Münafıklar ve kalpleri henüz Müslümanlıkta kuvvet bulmamış olanların: “Şu müminleri dinleri aldatmış, bu yüzden güçlerinin yetmeyeceği bir işe kalkışmışlar” diyerek Müslümanları küçük görmeleri üzerine Allah Teâlâ: “Hani münafıklar ve kalplerinde hastalık bulunan kimseler, “Bunları dinleri aldatmış” diyorlardı. Hâlbuki kim Allah’a tevekkül ederse, hiç şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Enfâl 8:49) âyetini indirerek, kendisine sığınıp tevekkül edenleri galip getireceğini, sayıları az olsa bile onları küçük düşürmeyeceğini bildirmiştir.” (2006, s. VI/2475).

“De ki: Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O bizim yardımcımızdır. Öyleyse müminler, yalnız Allah'a güvensinler.” (Tevbe 9:51) ve “Onun için müminler de yalnız Allah'a güvenip dayansınlar.” (Mücadele 58:10) ayetini Seyyid Kutub (ö. 1966) şu şekilde açıklamaktadır:

“Allah müminlere zafer yazmış, başarılı bir sonuç vaad etmiştir. Zorluklara belâlara uğrasalar da bu durum vaat edilen zafere hazırlıktır. Müminler, kötülüklerden temizlendikten ve ilâhi kanunun gerektirdiği vesilelere sarıldıktan sonra zafere ulaşırlar. Gerçek yardımcı ve dost Allah'tır. Bu sebeple müminler sadece Allah'a güvenip dayanmalıdırlar. Müslüman, işlerinde elinden gelen gayreti göstererek harekete geçen ve hiçbir şeyden korkmayan kişidir. Bu durum karşılaştığı hayır ve şerrin Allah'ın iradesine bağlı olarak geliştiğine ve Allah'ın kendisine yardım edeceğine iman etme düşüncesinden kaynaklanmaktadır.” (Kutub, s. 312).

“Eğer yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arşın sahibidir.” (Tevbe 9:129) ayetini ise Tonbul Allah'ın, her zaman yapılması gerektiği gibi; savaş anında da güç ve kuvvetin, kendisine sığınanlara verileceğinin bildirildiğini ifade etmektedir (2018, s. 11). Kur'an-ı Kerim'de, peygamberlerin tevekkül anlayışlarından örnekler verilerek, gerçek tevekkül düşüncesi hakkında müminlere yol gösterilmiştir: “Nûh'un haberini onlara oku. Hani o bir vakit kavmine şöyle demişti: “Ey kavmim!

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

Eğer benim konumum ve Allah'ın ayetleriyle öğüt vermem size ağır geliyorsa, (biliniz ki) ben sadece Allah'a dayanıp güvenmişim. Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın ki işiniz size dert olmasın! Bundan sonra bana hükmünüzü uygulayın; bana mühlet de vermeyin!" (Yunus 10:71), "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Yeryüzünde bulunan hiçbir canlı yoktur ki, Allah, onun perçeminden tutmuş olmasın. Şüphesiz Rabbiniz dosdoğru bir yol üzerindedir." (Hud 11:56), "Şuayb şöyle dedi: "Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbinizden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse!... Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah'ın yardımını iledir. Ben sadece ona tevekkül ettim ve sadece ona yöneliyorum." (Hud 11:88).

Peygamberlerin Kuran kerimde kendilerinin de insan olduğunu, Allah'ın bu görevi dilediğine vereceğini, Allah'ın izni olmadan hiçbir delil getiremeyeceklerini ve müminlerin görevinin sadece Allah'a güvenmek olduğunu yazan Tonbul (2017, s. 13) şu ayetleri örnek vermektedir: "Peygamberleri, onlara dedi ki: "Biz ancak sizin gibi birer insanız. Fakat Allah, kullarından dilediğine (peygamberlik) nimetini bahşeder. Allah'ın izni olmadıkça, bizim size bir delil getirmemiz haddimize değil. Müminler ancak Allah'a tevekkül etsinler." dediler", "Allah bize yollarımızı dosdoğru göstermişken, biz ne diye ona tevekkül etmeyelim? Bize yaptığınız eziyete elbette katlanacağız. Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkül etsinler." (İbrahim 14:11-12). "Öyle ise Allah'a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun." (Neml 27:79) ayeti tevekkülün neden gerekli olduğuna işaret eden ayettir.

Hz. Peygamber yaşantısında, dualarında evden çıkarken, hastalık halinde, musibetler karşısında tevekkül etmektedir. (Buhari, (Buhari, Teheccüt 2; Tevhid 7). Tevekkül ile ilgili hadislerin ortaya koyduğu ortak nokta Solmaz'a (2006) göre, "tevekkülün kişinin gayreti ile birlikte olması"dır. Solmaz'a göre "tevekkül kişinin kendisi için gerekli olan şeylere ulaşma veya zararlı şeylerden uzaklaşma konusunda gerekli etkinlikleri yaptıktan sonra kalbin Allah'a yönelmesi ve sonucu O'ndan beklemesi"dir (2006, s. 14). Konuya dair şu hadisler de örnek olarak verilebilir: "İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlullah buyurdu ki: "Yâ Rab! Yalnız Senin hükmüne teslim oldum, yalnız Sana iman ettim, yalnız Sana tevekkül ettim, yalnız Sana döndüm, yalnız Senin için mücadeleye girdim. Yâ Rab! Dalâlete/sapıklığa düşmekten izzetine sığınırım, Senden başka ilâh yoktur. Ölmeyecek diri yalnız Sensin. Cinler ve insanlar ise, hep ölümlüdürler!" (Müslim, Zikir 67, Müsâfirîn 199; Buhârî, Teheccüd 1, Tevhid 7, 8, 24, 35; Ebû Dâvud, Salât 119; Tirmizî, Deavât

29; Nesâî, Kıyâmu'l-Leyl 9; İbn Mâce, İkamet 180); Ümmü Seleme (r.a.)'dan rivâyet edilmiştir: Rasûlullah evinden çıkarken şöyle derdi: "Bismillâh. Allah'ın adıyla çıkıyor, Allah'a tevekkül ediyor, O'na güveniyorum. Allah'ım! Dalâlette/sapmaktan, saptırmaktan; (Senin yolundan) kaymaktan, kaydırılmaktan; haksızlık yapmaktan, haksızlığa uğramaktan; câhilce davranmaktan ve câhillerin davranışlarına muhâtap olmaktan Sana sığınırım." (Ebû Dâvud, Edeb 103; Tirmîzî, Deavât 34; İbn Mâce, Duâ 18); "Allah'ım! Kendimi sana teslim ettim. İşimi sana havale ettim. Azabından korkup, sevabımı umup sırtımı sana dayadım. Senden (azabından) korunmanın ve güvende olmanın tek yolu, ancak sana (rahmetine) sığınmaktır. İndirdiğin Kitabı'na ve gönderdiğin Nebî'ye inandım. Beni öldürürsen fitrat üzere öldür. Bu kelimelerimi son sözlerim eyle." (Buhârî, Deavât, 6).

Tedbir

Sağiroğlu, tevekkül konusunun Mevlana'ya göre yanlış anlaşılması gerektiğini ifade eder. Ayrıca, Mevlana'nın yapılması gerekli sebepleri yapmadan tevekkül etmeyi tavlâ oyununa benzettiğini vurgular (2009, s. 110). "Basiretsiz aklının dolaşmaya gücü olmadığından o hep tevekküle kör gibi yürür. Sade tevekkülle savaş olur mu? Bu tavlâ oynayanların tevekkül etmesi olur" (Mesnevi, s. 5/2921-2922).

Tevekkül konusunda Tokpınar (2009) en sık başvurulan ayetin şu ayet olduğunu belirtir: "Yapılacak işler hakkında onlarla müşavere et ve karar verdiğinde artık Allah'a tevekkül et. Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever." (Al-i İmran 3:159). Fahreddin Razi (2002) "Ayet delalet ediyor ki, tevekkül bazı cahillerin dediği gibi, insanın kendini ihmal etmesi değildir. Aksi halde, meşvereti emretmesi, tevekkülü emretmesine zıt olurdu. Bilakis tevekkül, kişinin zahiri sebeplere riayet etmesi, fakat kalbiyle onlara bel bağlamayıp Allah'ın muhafazasına itimat etmesidir" demektedir. Şahin, Tokpınar'ın (2009, s. 74) bu ayeti öncesinden başlayarak bir bütün olarak ele aldığını; "buna göre din uğruna mücadele ederken, önce bir araştırma yapılmasının, sonra ne yapılacağına karar verilmesinin, karar verildikten sonra da zafere ulaştıracak olanın yalnızca Allah olduğunun bilinerek, korkmadan işe girişilmesinin emredildiği şeklinde yorumlamıştır" şeklinde yazdığını aktarmaktadır (2018, s. 26).

Hz. Peygamber'in, tevekkül düşüncesinin örnekleri hicret esnasında almış olduğu tedbirlerde de belirgin bir şekilde görüldüğünü Tonbul, İbn Kesîr'in (1985, s. 269) *Hz. Peygamber (S.a.v)'in*

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

Hayatı adlı eserinde ele aldığını (2017, s. 17) belirtmektedir. Bu noktaya ilaveten Taberî'nin, *Tarih-i Taberî* eserinde (Taberi, s. 118-119) Sevr Dağına giderken evden beraber çıkmayarak yolda buluşmaları ve Hz. Ali'yi kendi yatağına yatırmasının bunun örneklerinden olduğunu vurgulamaktadır (2017, s. 17). Sarıçam ise; “hicret yolculuğunun başında Hz. Peygamber'in doğrudan Medine'ye hareket etmeyerek hedef şaşırtması, Medine kuzeyde olduğu halde Mekke'nin beş kilometre güneybatısında bulunan Sevr Dağı'ndaki gizlenmeye elverişli mağaraya Hz. Ebu Bekir'le birlikte gitmeleri onun tevekkül düşüncesinde tedbir almanın önemini ortaya koyduğunu” yazmaktadır (2003, s. 120). Hz. Peygamber'in, “Devemi bağladıktan sonra mı tevekkül edeyim yoksa bağlamadan mı?” diye soru soran bir sahabeyle, “Önce bağla, sonra tevekkül et” (Tirmizî, “Kıyâme”, 60) cevabı tedbirdir. Şahin, çoğunlukla bu hadisin tevekkülden önce gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dair delil gösterildiğini söylemektedir (2018, s. 27). Kuşeyrî'ye göre tevekkülün yeri kalptir; “sebeplere sarılmanın ve tedbir almanın ise kalpteki tevekküle zıt olmadığını” ifade ile beraber “Kişi takdirin Allah Teâlâ'dan olduğuna kanaat getirirse ve bu durumda istediği bir şeyi elde edemezse, O'nun takdiri budur, der. Eğer elde ederse de bu O'nun lütfudur diye düşünür.” (Uludağ, 1981, s. 303–313). Bu görüşü Solmaz, “tevekkülün doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacak bir örnek” olarak açıklamaktadır (2006, s. 15).

Dünyevî işlerde yapılabilecek tüm işlerin yapıldıktan sonra Allah'a sığınılmasını isteyen Hz. Peygamber'in, kadercilik anlayışı ile yapabileceği işlerin tümünü yerine getirmeden Allah'a sığınan bir tutumu doğru bulmadığını Ebû Dâvûd kaydetmektedir: Nitekim haklarında hüküm verdiği kişilerden aleyhine hüküm verilen kişinin: “Allah bana yeter. O, ne güzel vekîldir.” demesi üzerine Hz. Peygamber: “Allah, ihmalkârlık ve gevşeklikten hoşlanmaz. Senin akıllı davranman gerekir. Fakat artık yapabileceğin bir şey kalmadığı zaman, “Bana Allah yeter. O, ne güzel vekîldir” de.” (Akdiyye, 28.) buyurarak kaderci bir anlayışla, hiçbir fiili gerçekleştirmeden veya yapılabilecek tüm tedbirleri yerine getirmeden işlerin Allah'a havale edilmesini Hz. Peygamber'in hoş karşılamadığı açıkça anlaşılmaktadır.

İman-tevekkül ilişkisini Filibeli aşağıdaki açıklamaları yapmaktadır:

“Tasavvuf literatüründe tevekküle dair “terk-i irade ve tedbir”, “mutlak itaat ve teslimiyet” ve “seyr-i sülûk” gibi hallere rağmen onların insanın iradesini yok saymadığını görmekteyiz. Zira tasavvufî haller genellikle avâm-havâs derecelendirmesiyle ele alınmış ve her iki grubun halleri farklı şekilde tanımlanmıştır. Dolayısıyla havâs için tarif edilen

haller, çoğu zaman anlaşılmaktan uzak almış denilebilir. Esasen tasavvufî yol, gönül dünyasını Allah'a yakınlaştırmak için tesis edilmişken, örneğin tevekkül, tedbir ve kaderle ilgili görüşler cebri anlayışa mesnet teşkil edebilmiştir. Özellikle tarikat büyüklerinin vaaz ve telkinlerine birtakım İsrâilî rivayetlerin de karışması, kader ve tevekkül gibi bir meselede kaderciliğe evrilen bir kabulün yaygınlaşmasına neden olmuş, tasavvuf yoluna intisap eden fakat İslamî hikmetten mahrum pek çok tarikat mensubu cehaletin de etkisiyle cebre gidebilmiştir.” (1997, s. 53).

Tevekkül Ölüm ilişkisi

Dünya İnançları Sözlüğü kitabında Hançerlioğlu, Arapçada “e-c-l” kökünden masdar olan “ecel” kelimesi, gecikmek ve geciktirmek manalarına geldiğini yazmış; yine ecel kelimesi sözlük anlamı itibarıyla “vade, müddet, ömrün sonu, dünya hayatının son bulması, ölüm, belirli bir süre, canlıların ölümü için tayin edilmiş anlamındadır” demektedir (2000, s. 127). İstılahta ise Tunç, “Allah’ın her canlıya takdir ettiği hayat süresi ve bu sürenin bitimi olan ölüm vakti” anlamlarına geldiğini söylemektedir (1994, s. X/380).

Allah Teala’nın, Kur’an-ı Kerim’de fertlerin ecelleri olduğu gibi toplumların da ecelleri olduğu, dolayısıyla her ikisi için de takdir edilen müddetin sona erişinin ne bir an ileri ne de bir an geri alınamayacağı (Yûnus 10:49) şeklinde yorumlanmaktadır (2019, s. 71). Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın emir ve yasakları doğrultusunda yaşam sürenler için belirlenen ölüm anına kadar güzel bir ömür müjdesi vardır (Hûd 11:3).

Hadislerde ecel ile aynı anlamı ihtivâ eden ölüm kelimesi yine aynı manada farklı kelime ve fiil kalıplarıyla da kullanılmaktadır (Müslim, Kader 11). Hz. Peygamber, mü’mine dünyada yaşadığı sürece hayat nimetinin hayırlı amellerini artırmasına vesile olması dolayısıyla ne olursa olsun ölümü temenni etmesinin doğru olmayacağını telkin etmiştir. Rasûlullah bu durumun önemini “Hiçbiriniz ölümü temenni etmesin. Çünkü ölenin ameli son bulur. Yaşamak ise, mü’minin hayrını artırır.” (Müslim, Zikir 36) beyânıyla ifade etmektedir. Dünya hayatının fâniliğine aldanmayıp ahiret için çalışmanın gerekliliğine vurgu yapan Şen, Peygamber efendimiz, “dünyada tıpkı bir garip hatta bir yolcu gibi davran!” (Tirmizî, Zühd 25) sözüyle; yine kendisine yöneltilen “hangi mü’min daha akıllıdır” suâline de “ölümü sıkça hatırlayıp, ölümden sonrası için en iyi hazırlanan kimsedir.” (İbn Mâce, Zühd 31) cevabıyla mevzunun önemine dikkat çekmektedir (2019, s. 72).

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

Hız. Peygamber'in bir hadisinde, ölüm vâki olduğunda takdir-i ilahiye rıza, teslimiyet ve sabır göstermenin gerekliliği ifade edilir. Hatta böyle bir imtihana muhatap olan kıızına, alanın da verenin de Allah olduğuna hatırlatılarak, her şeyin vaktinin Allah tarafından takdir edildiği ve belirlenen zamanda Allah'ın dilemesinin mutlaka gerçekleşeceği, yapılacak tek şeyin sabrederek ecri Allah'tan beklemek olduğuna telkin edilir (İbn Mâce, Cenâiz 53). Peygamber efendimizin ölümün kimi zaman vefat eden mü'min kimse için dünya sıkıntılarında bir kurtuluş olduğuna kimi zaman da vefat eden fâcir kimsenin vefatından dolayı geride kalanlar için kurtuluşa sebep olduğuna (Buhârî, Rikâk 42), Hız. Peygamber de yaşadığı süre zarfında bazı yakınlarının vefatlarına şahit olmuş, hüzünlenmiş, gözyaşı dökmüş hatta bununla ilgili olarak "göz ağlar, kalp hüzünlenir. Biz Rabbimizin razı olacağı sözden başka bir kelimeyle hüznümüzü ifade edemeyiz" (Buhârî, Hüzn 42) demiştir. Buna ilaveten Hız. Peygamber, vefat eden bir kimsenin arkasından Cahiliye adetinde olduğuna gibi bağıra-çağıra ağıt yakmanın, yaka paça yırtılmanın, yüzü gözü tırmalamanın yanlışlığını belirterek böyle davranan kişilerin kendi yolundan ve kendisine tabi olanların yolundan gitmediklerini de beyân etmiştir (Tirmizî, Cenâiz 22). Rasûlullah, mü'minlerin gafletten uzak durarak nefsin emirlerine boyun eğmeden dünya hayatının geçici zevklerden ibaret olduğunun farkına varıp ölüm sonrasına iyi bir şekilde hazırlanmaları gerektiğine vurgu yapmıştır. Allah Rasûlü bununla ilgili olarak "Zevkleri bıçak gibi kesen -ölümü- çok anın!" (Tirmizî, Zühd 4) ve "Kabirleri ziyaret etmek isteyen ziyaret etsin. Çünkü kabir ziyareti bize ahireti hatırlatır" (Tirmizî, Cenâiz 60) şeklinde ifade buyurmuştur. Bu durumda insana düşen görevi Şen, takdir edilen şeyi imtihan olarak karşılayıp kadere rıza ve teslimiyet göstermek olarak açıklamaktadır. Konuyla ilgili olarak "Allah Teâlâ, kulunun bir yerde ölmesini takdir ettiği vakit o kulunun işini oraya yöneltir." (Tirmizî, Mevt 11) şeklindeki hadisini zikretmektedir (2019, s. 74-75).

Hız. Peygamber, müslümanlara ölüm gelmeden önce hazırlık yapmalarını tavsiye etmiş, hatta akıllı mü'minin ölümü her an hatırlayıp ölüm sonrasına en iyi şekilde hazırlanan kimse olduğuna ifade etmiştir (İbn Mâce, Zühd 31). Hız. Peygamber'in tavsiyesiyle ashâb, hastalıktan evvel sağlıklı günlerde, ölüm ânı gelmeden önce de yaşanan süre zarfında tedbir almanın gerekliliği (Buhârî, Rikâk 3) üzere hayatlarını anlamlandırmaya gayret etmişlerdir. Hız. Peygamber, herhangi bir musibetle karşılaşılan bir kimsenin ölümü temennî etmesinin doğru olmadığını ifade etmiş, ölümü temennî etmeye mecbur kalırsa da ölüm kendisi için hayırlı ise ölümü; yaşam kendisi için hayırlı ise de yaşamı Allah'tan dileyebileceği hususunu beyân etmiştir (Müslim, Zikir 36). Şen,

Rasûlullah'ın beyânından ölümü temennî etmenin acizlik göstergesi olduğunu belirtir (2019, s. 75).

Tevekkülün teslimiyet manasını ihtivâ ettiği göz önünde bulundurulursa her ne kadar hayat boyunca çaba ve gayreti sarf etmede teslimiyet söz konusu olsa da ölüm hadisesinin akabinde gösterilen teslimiyet de tevekküle dahil bir husus olup dolayısıyla tevekkül, gerek ecel gelmeden tedbir alma noktasında gerekse ecel vaki olduğunda kadere rıza gösterip teslimiyet noktasında kısaca ecelin söz konusu olduğu her yerde muhatap olunan bir kavramdır (Şen, 2019, s. 76).

Sonuç ve Öneriler

İlk İslam düşünürlerinden günümüze kadar tevekkülle ilgili kapsamlı tanım, açıklama ve çözüm önerileri yaptıkları çalışmalar bir araya toplanmıştır. Bu kavram ya da konular tekrar incelenmiş ve elde edilen bulgu ve sonuçlar ilim dünyasına bir metodoloji içerisinde sunulmuştur. Tevekkül kavramına dört basamaklı bir model çizilerek meselenin bir bütünlük içerisinde görülmesi sağlanmıştır. Dört basamaklı modelleme ve şema ile kavramın daha anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada belirlenen maddelerin alt makalelerinin genişçe yazılması gerekmektedir. Tevekkülün diğer ilim dallarına değişik çözüm ve önerilerinin etraflıca ele alınması oldukça önemlidir. Tevekkülün psikoloji, pedagojik ve sosyoloji gibi ilim dallarına dair söyleyecekleri olduğu şüphesizdir. Sonuç olarak; bu konularda yapılacak her çalışma insanlığın huzur ve mutluluğu adına fayda sağlayabileceği düşünülmektedir. Bilimsel araştırmalarla insanlığın huzur ve güveninde hedeflenen amaca bir adım daha yaklaşmak mümkün olabilecektir. Tevekkül kavramının da bu kavramlardan biri olarak ele alıp sosyal hayatta nasıl uygulayabiliriz? sorusunun cevabı bize yeni alternatifler sunabilir. Umarız bu çalışma daha da genişletilerek tıpkı ilk İslam düşünürlerinden günümüzdeki alimlerin yaptığı gibi insanlığın hizmetine sunulur. Bu çalışma gibi eserlerle ilgili en önemli nokta bu çalışmaların yaşamın içinde tatbik edilebildiği ölçüde bir değere sahip olduklarıdır. Yapılan her yeni araştırmada önceki çalışmalardan da faydalanarak yeni bulgu ve sonuçları da ekleyerek daha huzurlu ve mutlu bir toplum inşasına katkı sağlamak amacıyla olmalıdır.

Kaynakça

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

- Ahmed el-Âyid ve diğerleri (1988). *El-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâsî*, Mektebetü Lârûs.
- Akto, A. (2016). Allah-İnsan Arasında Ontolojik, Epistemolojik ve Varoluşsal Bir İlişki Biçimi: Tevekkül, *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 878-902.
- Akyüz, A. (2005). *Yaşayan Kur'an Hazreti Peygamber*. (8. Baskı), Ensar Neşriyat.
- Altıntaş, H. (1991). *Tasavvuf Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Arslan, H. (2014). Mehmet Akif'in Kader ve Tevekkül Anlayışı, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(13),11-27.
- Aydın, H. (2008). Kur'an'da İrade-Azm ve Tevekkül. *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 22,59-79.
- Bahadır, A. (2011). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. (2. Baskı), İnsan Yayınları.
- Bediüzzaman, S. N. (1995). *Sözler*. Envar Neşriyat.
- Beyaz, Y. (2015). Mehmed Akif'in Safahat'ında Dini ve Siyasi Eleştiri, *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, 91-112.
- Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Burger, M. J. (2006). *Kişilik*. (1. Basım), Kaknüs yayınları.
- Can, Ş. (2005). *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*. (I-VI), Ötüken yay.
- Canan, İ. (1988). Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi (Tercüme ve Şerh Kısmı) Akçağ Yayınları, (II-XVIII Cilt).
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. (1. Baskı), Rehber Yayınları.
- Coşkun, A. (1996). Rızık Elde Etmede Kesb'in Rolü ve Önemi, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(9), 9-22.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (2003/1424h). Et-Ta'rîfât. (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî), Dâru'n-Nefâes.
- Çağrıncı, M. (2002). Kesb, (s.s. XXV/302), İçinde: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çağrıncı, M. (2012). Tevekkül. DİA İçinde: (s.s. XLI/1-2), Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demirdaş, Ö. (2019). Eşrefoğlu Rûmî'nin Müzekki'n-Nüfûs İsimli Eseri Bağlamında Tevekkül Anlayışı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Anabilim Dalı, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8(2), 1437-1453.
- Dodurgalı, A. (1995). *İbn Sina Felsefesinde Eğitim*. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Dodurgalı, A. (1998). *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*. (2. Basım). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Ebû Dâvud (1992). Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, Sünen, (Kütüb-i Sitte), Çağrı

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî (1970). *Kırk Esas* (el-Erbaîn Fî Usûliddîn), (Çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası.

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî (1989). *Minhâcü'l-âbidîn, Müessesetü'r-risâle*.

Ebû Tâlib el-Mekkî (2004). *Kûtu'l-Kulûb Kalplerin Azığı*, (Müt. Yakup Çiçek Dilaver Selvi), Semerkand Yayıncılık.

Ebussuûd Efendi (2006). *Ebussuûd Tefsiri*, (Ter. Ali Akın), Boğaziçi Yayınları.

Efe, Z. (2013). *Kur'an'da Ümit ve Ümitsizlik*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk

El-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (1990). *Es-Sıhah*. (4. Baskı), Dârûl-İlmi Lîl-Melâyîn.

El-İsfahânî, Ebu Nuaym, (2015). *Hilyetü'l Evliya ve-Tabakâtu'l-Asfiyâ*. (1. Baskı). (Ter. Hüseyin

Yıldız vd.), Ocak Yayıncılık.

El-İsfahânî, Rağıp (2012). *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. (Çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu), (3. Baskı), Çıra Yayınları.

El-Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İshak (1413/1993). *Et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. (Haz. Ahmed Şemsüddin), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

El-Kuşeyrî (1991). *Sahih I-V* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

El-Mağzûmî-İbrâhîm es-Sâmarrâi (t.y.). (8 Cilt), Dâru Mektebeti'l-Hilâl.

Emmons, R. A. (2013). *Duygu ve Din*. (Çev. Gülüşan Göcen), Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları içinde: (ed. Raymond F. Paloutzan, Crystal L. Park); (Çev. ed., Çapçoğlu İ., Ayten A.), Phoenix Yayınları.

Eraydın, S. (1997). *Tasavvuf ve Tarikatlar*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.

Erikson, E. H. 1993). *Childhood and Society*. Norton.

Erişirgil, M. E. (2006). *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmed Akif*. Atlas Kitap.

Erkan, A. (2012). *El-Beyan Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*, Yasin yayınları.

Erkaya, M. E. (2017). *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. (1. Baskı). Otto Yayınları.

Er-Razi, Fahreddin (2002). *Tefsir-i Kebir*. (terc. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru), Huzur Yayınevi.

Erzurumlu İbrahim Hakkı (2003). *Mârifetnâme*. (sad. M. Fuat Başar). Âlem Tic. ve Yayıncılık.

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

Es-Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî (2012). *El- Lüma'*. (İslam Tasavvufu), (Haz.H. Kâmil Yılmaz), Erkam

Yayınları.

Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerîr (2000). *Tarih-i Taberî*. (Ter. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi.

Et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed Bin Cerîr (2008). *Taberi Tefsiri*. (Ter. Mehmet Keskin), Akide Yayıncılık.

Filibeli Ahmed Hilmi (1997). Üss-i İslâm (İslâm'ın Esası). (Sad. Adnan Bülent Baloğlu ve Halife Keskin). TDV Yayınları.

Gazâlî (1967/1387h). Mükâşefetü'l-kulûb, Mektebetü Üsame b. Zeyd, Müessesetü'l-Halebî.

Gazali Ebu Hamid Muhammed (1979). Kimyâ-yı Saâdet (Mutluluğun Formülü). (Terc. A. Faruk Meyan), (I-II), Bedir Yayınevi.

Gazali Ebu Hamid Muhammed (1990). İhyâu Ulûmi'd-Dîn. (I-IV). (Çev. MA Müftüoğlu), Tuğra Neşriyat.

Gazali Ebu Hamid Muhammed (2014). *İhya-u Ulumi'd-Din*. IV, (terc. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi.

Gazali, Ravdatü't Talibin (Tasavvufun Esasları). (Çev. Ramazan Yıldız), Şamil Yayınevi.

Gedik, E. (2015). Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye'de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı.

Gökcan, M. (2018). Tasavvufta Tevekkül Anlayışı. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18 (1), 144.

Gülen, F. (2012). *Kalbin Zümrüt Tepeleri*. Nil Yayınları.

Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdirrahmân b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî. Kitâbu'l-'Ayn. thk. Mehdi Hançerlioğlu, O. (2000). Dünya İnançları Sözlüğü. Remzi Kitabevi.

Hatip, A. (2006). Tevekkül mü, Tembellik mi. Nesil Yayınları.

Havva, Said (1995). Ruh Terbiyemiz İslam Tasavvufu, (Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek), (4. Baskı), Kayıhan Yayınevi.

Hökelekli, H. (2005). *Din Psikolojisine Giriş*. TDV Yayınları.

Hökelekli, H. (2013). *İnsani Değerler*. (1. Basım), Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî (1996). *Keşfu'l-mahcûb*. (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları.

Izutsu, T. (2013). *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. (5. Baskı), Pınar Yayınları.

- İbn Arabî, Muhyiddîn (1999). *El-Futuhâtü'l-Mekkiyye*. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I-X, 1460/.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed (1991). *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*. Darü'l-Ciyî, IV. 309.
- İbn Kesir (2014). *H. Peygamber (S.a.v)'in Hayatı (Es-Siyretü'n-Nebeviyye)*. (Ter. Tahric ve Açıklayıcı Notlar: Hanifi Akın), Çelik Yayınevi.
- İbn Mâce (2009/1430h). *Sünenü İbn Mâce*, (I-V), Dâru'r-risâletü'l-âlemiyye.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükrim b. Ali el-Ensârî (1987). *Lisanü'l-Arab*, (I-VI), Daru's-Sadır.
- İmamoğlu, A. ve Yavuz, A. (2011). Üniversite Gençliğinde Dini İnanç ve Umutsuzluk İlişkisi, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(23), 205-244.
- İmamoğlu, T. (2016). Mehmet Âkif Ersoy'da Düşünce-Eylem İlişkisi, *İLTED*, 45, 15-25.
- Kara, M. (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. (11. Baskı), Dergâh Yayınları.
- Karaca, F. (1999). Dilimizde dini inanç ifade eden bazı kavramlar. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14),
- Kâşânî, Abdürrezzak (2014). *Tasavvuf Sözlüğü El-Letâifu'l-A'lâm fi İşarâtı Ehli'l-İlhâm*. İz Yayınları.
- Kelabazi, (2014). *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. (Haz. Süleyman Uludağ), (4. Baskı), Dergah Yayınları.
- Kılavuz, A. S. (2016). *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Yayınları.
- Kırlangıç, H. (2007). *Mesnevi'de dua*. Mevlâna Araştırmaları. Akçay yayınları.
- Koenig, H. G. (2001). Religion and Medicine II: Religion, Mental Health, and Related Behaviours, *The International Journal of Psychiatry in Medicine*.
- Kula, N. (2002). Deprem Dini Başa Çıkma, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I,234-255.
- Kuşeyri, Ebü'l-Kasım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin (2012). *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyri Risalesi*. (6. Baskı), (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları.
- Kutub, S. *Fî Zılâlî'l-Kur'an*, (Müt. İ. Hakkı Şengüler vd.), Hikmet Yayınları.
- Küçük, H. ve Ceylan, S. (2007). "Râbia- el-Adeviyye", *DİA içinde*: (s.s. XXXIV/380-381), TDV Yayınları.
- Maslow, H. A. (1943). A Theory of Human Motivation, *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Mekkî b. Ebû Tâlib (1984/1404h). *El-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'ati's-seb'* (nşr. Muhyiddin Ramazan).
- Mekkî, Ebû Talib (2004). *Kütü'l-Kulûb Kalplerin Azığı*, (Müt. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi), (3. Baskı), Semerkand Yayıncılık.

Tevekkül Kavramına Metodolojik bir Çerçeve Denemesi I

- Merter, M. (2007). *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. Kaknüs Psikoloji.
- Muhasibi, Haris (2011). *Kalb Hayatı (Er-Riaye Li Hukukillah)*. (çev. Abdulhakim Yüce), Işık Yayınları.
- Müslim b. Haccâc, (1991/1411h) *Eṭ-Ṭabaḳât* (nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Mahmûd b. Selmân), neşredenin girişi, s. 93-136. Riyad.
- Özdağ, M. (2016). Mehmed Feyzi Efendi'den Feyizler. Kutlu Bilgi Yayınları.
- Peker, H. (2012). *Din Psikolojisi*. (8. Baskı), Çamlıca Yayınları.
- Razî, Fahreddin, (1998). *Et-Tefsirü'l-Kebir, Daru İhyai't-Türasi'l- Arabi*, Beyrut, X. 31.
- Sağıroğlu, T. (2009). *Mevlânâ'nın Mesnevî Adlı Eserinde Tevekkül Anlayışı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salim, E. (2017). *Boşanma Sürecindeki Bireylerde Başa Çıkma Stratejileri ve Dini Başa Çıkma: Isparta Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıçam, İ. (2003). *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*. TDV Yayınları.
- Schimmel, A. (1999). *Ben Rüzgârım Sen Ateş* (çev. Senail Özkan). Ötüken Yayınları.
- Schimmel, A. (2011). *Ruhum Bir Kadındır*. (Çev. Ö. E. Akbulut), İz Yayıncılık.
- Schnitker, S. A. & Emmons, R. A. (2007). *Patience as a Virtue: Religious And Psychological Perspectives*, *Research in the Social Scientific Study of Religion*, 18,177-208.
- Solmaz, R. (2006). *Din Eğitimi Açısından Kur'an ve Sünnette Tevekkül Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin Ömer b. Muhammed (t.y.). *Avârifü'l-meârif*, I-II, thk. Abdülhalî Mahmud, Muhammed İbn Şerîf, Dâru'l-maârif, ts. II, s. 294.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (1999/1419h). *El-Mukaddime fi't Tasavvuf*. Dâru'l-Cîl.
- Şahin, M. (2018). *Dini Bir Değer Olarak Tevekkül Yöneliminin Psikolojik Sebep Ve Sonuçları Üzerine Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, H. (2019). *Tevekkül-İman ilişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.
- Tek, A. (2016). *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*. (1. Baskı), Bursa Akademi.
- Tokpınar, M. (2009). *Hangi Doğru? Tevekkül: Hadisler Işığında Yeni Bir Tanım*. (2. Baskı), Kitabı Yayınevi.

Tonbul, Ö. (2017). *İlk dönem Sufilerine göre Tevekkül Anlayışı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tunç, C. (1990). Tevbe Hakkında Bazı Meseleler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV, 401-402.

Tunç, C. (1994). Ecel, (s.s. X/380-382), içinde: DİA, TDV Yayınları.

Uğur, E. (2015), Sabır, İçinde: Psikolojide Güncel Kavramlar Değerler. (Ed. Akın A., Akın A., Akın Ü.), Nobel Yayınları.

Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Marifet yayınları.

Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. (1. Baskı), Kabalcı Yayıncılık.

Uludağ, S. (2012). *İslam Düşüncesinin Yapısı-Selef, Kelam, Tasavvuf, Felsefe*. (7.Baskı), Dergah Yayınları.

Uludağ, S. (2012b). Tevekkül. (s.s. 41/3-4), İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. TDV Yayınları.

Ünverdi, M. 2020. Kelâm ve Tasavvuf Açısından Kadere İman-Tevekkül İlişkisi. *Kader*, 18(1),177-209.

Yardım, A. (2008). *Mesnevi hadisleri*. Damla yayınları.

Yazır, E. M. H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir*. Eser Neşriyat.

Yeniterzi, E. (2009). Mevlânâ'da Çalışma ve Tevekkül, 7. Millî Mevlânâ Sempozyumu.

Yetgin, Z. (2019). *Kur'an-ı Kerîm'de Teslimiyet*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

<https://www.matematikciler.com/8-sinif-fraktallar/> (16.11.2021)